

«Είδωλα πολιτισμού» και κοινωνική ιδεολογία

Πανταζής Τερλεξής

Εισαγωγή

Η παραγωγή κοινωνικής θεωρίας και η επεξεργασία αναλυτικών μεθόδων προσπέλασης της κοινωνικής πραγματικότητας, αποτελούν πρωταρχικούς στόχους της σύγχρονης Κοινωνιολογίας. Στη χώρα μας, όσο αυτό κι αν ακούγεται υπερβολικό ή απλώς απρόσμενο και οι δύο αυτές επιστημονικές δραστηριότητες βρίσκονται σε πλήρη εξέλιξη. Έχει από πολύ καιρό να γίνει πιο κατανοητό από τη μεγάλη μερίδα των κοινωνικών επιστημόνων, της νέας ιδιαίτερα γενιάς, πώς μόνο με την ανάπτυξη αυτόχθονης κοινωνιολογικής σκέψης και εύχρηστης αναλυτικής μεθοδολογίας, θα μπορέσουμε να προσπελάσουμε το διαρκώς μεταβαλλόμενο κόσμο που μας περιβάλλει. Μ' αυτή την έννοια, κάθε πνευματική κατάθεση προς αυτή την κατεύθυνση, είναι όχι μόνο καλοδεχούμενη, απ' όπου και να προέρχεται, αλλά θεωρείται και προϋπόθεση για την επιστημονική και πνευματική επιβίωση αυτού του νεοσύστατου, τουλάχιστον ακαδημαϊκά, κλάδου της επιστήμης στη χώρα μας.

Η πληθώρα της πρωτογενούς κοινωνιολογικής παραγωγής των τελευταίων χρόνων, που συνοδεύτηκε από αφθονία μεταφράσεων αξιολογών έργων, της κλασικής λεγόμενης γραμματείας στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, έχει καλύψει ένα σχετικά μεγάλο μέρος του κενού που, δέκα μόλις χρόνια πριν, φαινόταν απελπιστικά αγεφύρωτο. Έτσι σήμερα, αυτός που αποφα-

σίζει ν' ασχοληθεί συστηματικά με την Κοινωνιολογία, βρίσκεται στην ελληνική βιβλιογραφία μια έστω και στοιχειώδη υποδομή, που θα μπορούσε ν' αποτελέσει την αφετηρία για μια πρώτη προσέγγιση στο χώρο, κάτι που κτυπητά απουσίαζε λίγα μόλις χρόνια πριν. Το τελευταίο βιβλίο του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, *Είδωλα Πολιτισμού: Ελευθερία, Ισότητα και Αδελφότητα στη Σύγχρονη Κοινωνία* (Αθήνα, Θεμέλιο, 1991, σελ. 595), έρχεται να προσθέσει, με τον τρόπο του, ένα ακόμη πετραδάκι στα θεμέλια του οικοδομήματος που άρχισε να κτίζεται στον κατεξοχήν επιστημονικό χώρο της Κοινωνιολογίας.

Κάνω αυτόν το μικρό πρόλογο, πριν μπω στο κύριο θέμα αυτής της απειροελάχιστης κριτικής μου κατάθεσης, πάνω σ' ένα από τα αξιολογότερα κοινωνιολογικά έργα της τελευταίας δεκαετίας στη χώρα μας, όπως μου φαίνεται πως είναι αυτό το έργο του Τσουκαλά, για δύο κυρίως λόγους: α) για να εξάρω μερικά χρήσιμα επιστημολογικά σημεία, ειδομένα από μια κάπως πιο εξειδικευμένη οπτική γωνία, και β) για να δικαιολογήσω κάποιες από τις παρατηρήσεις που στη συνέχεια θα κάνω, πάνω στο έργο αυτό και που ίσως διαφορετικά να φαινόταν άστοχες, υπερβολικές ή εξεζητημένες. Αναφέρομαι εδώ μ' άλλα λόγια, στις πολιτιστικές συνθήκες και στις οποιεσδήποτε κοινωνιολογικές ιδιομορφίες του ελληνικού χώρου, καθώς και στο επιστημονικό και επιστημολογικό επίπεδο της κοινωνιολογικής σκέψης, που επικρατεί αυτή τη στιγμή στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Όλ' αυτά αποτελούν τις δεσμευτικές οριοθετήσεις, μέσα στις οποίες κινείται η κοινωνική έρευνα και η κοινωνική θεωρία, ενώ παράλληλα προσφέρουν τις όποιες ευκαιρίες για εναλλακτικές θεωρητικές συνθέσεις και πρωτότυπες πρακτικές προτάσεις.

Αυτό βέβαια ισχύει για όλους τους χώρους της πνευματικής δημιουργίας. Στην περίπτωση όμως της Κοινωνιολογίας, αυτό είναι περισσότερο καθοριστικό. Στο συγκεκριμένο αυτό χώρο, ο κοινωνικός προβληματισμός δεν είχε την ευκαιρία ακόμη να διαμορφώσει τα δικά του θεωρητικά παραδείγματα, ν' αναπτύξει τις δικές του υποθέσεις και τέλος, να εξοικιωθεί με τα δικά του μεθοδολογικά σχήματα και τα δικά του εκφραστικά μέσα. Κάτω από αυτές λοιπόν τις συνθήκες, ανάλογα τότε μεταβάλλονται και τα μέτρα με τα οποία κρίνουμε τις προσωπικές καταθέσεις, καθώς και τα κριτήρια με τα οποία αξιολογούμε τις πνευματικές παρεμβάσεις στο συγκεκριμένο αυτό χώρο.

Η κοινωνιολογία της Κοινωνιολογίας

Παρά την παρατηρούμενη κινητικότητα στο χώρο της Κοινωνιολογίας, η ανάγκη για νέες θεωρητικές παρεμβάσεις και μεθοδολογικές πρακτικές, είναι πειστική και αναπόφευκτη. Πέρα από τις καλές μας προθέσεις και τις αξιόλογες πρακτικές μας συμβολές, εξακολουθούμε να βρισκόμαστε ακόμη σ' ένα στάδιο κοινωνιολογισμού, όπου η ουσία θυσιάζεται στον τύπο, οι ιδέες στις λέξεις, ο λόγος στη γλώσσα και ο σκοπός στην αφήγηση. Μ' αυτό τον τρόπο, λιγοστεύουν και αποδυναμώνονται τα λεκτικά και εννοιολογικά εκείνα εργαλεία που θα μας βοηθούσαν να φτάσουμε αμεσότερα και ασφαλέστερα στην επεξήγηση, στις συνθέσεις και τελικά μέσ' απ' αυτά, σε συγκεκριμένες προτάσεις. Όταν δηλαδή στην επιστημονική διαδικασία, τα μέσα γίνονται σκοπός, τότε η πνευματική διεργασία αδυνατεί να φτάσει σε ορθολογικά επίπεδα εναλλακτικών προτάσεων. Θεωρία και πράξη έτσι, περιστρέφονται γύρω από τον εαυτό τους, αλλάζοντας ναρκισσοειδή μορφές και πρόσωπα, παραμένοντας όμως στην πραγματικότητα τραγική αλαλάζουσα σιωπή.

Αλλά πέρα απ' αυτές τις εξωτερικές ιδιορρυθμίες, που επικρατούν στο συγκεκριμένο κοινωνικό χωρόχρονο, εμπλοκές εμφανίζονται και στο εσωτερικό του κρινομένου έργου, που καθιστούν το εγχείρημα της κριτικής του αξιολόγησης, μια μάλλον δύσκολη υπόθεση. Κι' αυτό κυρίως γιατί το βιβλίο του Τσουκαλά είναι καταδικασμένο –ή από τη μια άποψη έχει το προνόμιο– να χρειάζεται πολλαπλές ερμηνευτικές στοχοθετήσεις, όπως πολλαπλός εξάλλου είναι και ο προβληματισμός και τα επίπεδα της ανάλυσής του. Η δική μου προσέγγιση σ' αυτό θα γίνει από τη σκοπιά κυρίως της Κοινωνιολογίας, απ' όπου ο Τσουκαλάς, ακαδημαϊκά και επαγγελματικά, αντλεί την τυπική και ουσιαστική εγκυρότητα της επιστημολογικής του αυθεντίας.

Αυτό το αναφέρω, γιατί η σκέψη του συγγραφέα, μέσα στις εξακόσιες σελίδες του βιβλίου, κινείται και αναλώνεται σε πολλά επίπεδα της κοινωνικής πραγματικότητας, ακολουθώντας μια δική του διερευνητική τακτική και μια δική του συνθετική λογική, που συναντάμε και σε προηγούμενες δουλειές του. Με την καταιγιστική παράθεση στοιχείων, που συνοδεύονται από πληθώρα λογικών επιχειρημάτων, οδηγούμαστε σε μια εξαντλητική ανίχνευση του χώρου που μελετά. Συχνά όμως, αυτό βάζει σε δοκιμασία τη νοηματική αντοχή του κάθε αναγνώστη που θ' αφεθεί καλόπιστα να παρασυρθεί από τον αφηγηματικό οίστρο του συγγραφέα. Αυτό το τελευταίο γίνεται μάλλον εύκολα, γιατί η σκέψη

του Τσουκαλά προχωρεί με τη μορφή μεγάλων νοηματικών μπλοκ: κάθε φορά έχεις την αίσθηση πως αν ξεπεράσεις και το επόμενο νοηματικό μπλοκ που υψώνεται μπροστά σου, θα μπορέσεις να δεις ευκρινέστερα και πιο σφαιρικά τη θεά που σου υπόσχεται ο αφηγητής. Κι αυτά όλα για ν' ανακαλύψεις γρήγορα, πως πρέπει να πας ακόμη λίγο πιο πέρα, για να μπορέσεις να δεις καλύτερα. Αυτό επαναλαμβάνεται σ' όλη τη διάρκεια της αφήγησης. Αν τώρα στο τέλος αυτής της δραματικής πορείας –είναι αλήθεια μέσα από πρωτόγνωρες νοηματικές και εννοιολογικές οάσεις– αποτύχεις να δεις το νοηματικό τοπίο για το οποίο ψάχνεις, δεν φταίει ο συγγραφέας. Φταις εσύ που δεν μπόρεσες ν' αντέξεις ως το τέλος το μακρύ οδοιπορικό της αποκάλυψης. Και θα είναι πολλοί, φοβάμαι, αυτοί που θα πέσουν στα μισά της μεγαλειώδους αυτής πορείας προς κατάκτηση της σκιάς των «Ειδώλων».

Η κοινωνική ιδεολογία των «Ειδώλων»

Μ' αυτά τα λίγα λοιπόν σαν εισαγωγή, θα προσπαθήσω να δώσω το βασικό στίγμα αυτής της εργασίας, όπως τουλάχιστον έπεσε στη δική μου αντίληψη: Πρόκειται για μια από τις αξιολογότερες πραγματείες κατά της φιλελεύθερης, «αγοραίας» οικονομίας και των ιδεολογιών της στηριγμάτων, που έχουν μέχρι σήμερα γραφεί στον ελληνικό χώρο. Περισσότερο από τη μεριά της Κοινωνικής Φιλοσοφίας και λιγότερο από τη μεριά της Κοινωνικής Θεωρίας ή της Εξελικτικής Κοινωνιολογίας, η εργασία αυτή προσπαθεί να καταγράψει την ιστορική ανέλιξη της φιλελεύθερης καπιταλιστικής κοινωνίας και του φιλελεύθερου αστικού πολιτισμού, ειδομένη από ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό και ηθικό πρίσμα. Η μεγαλεπήβολη αυτή προσπάθεια γίνεται με κριτήριο και όπλα της ίδιας της φιλελεύθερης σκέψης και συγκεκριμένα με το τρίπτυχο των εννοιών της «ελευθερίας», της «ισότητας» και της «αδελφότητας», όπως αυτές εξελίχθηκαν από τη Γαλλική Επανάσταση κι εδώ. Επιχειρείται μ' αυτό τον τρόπο ν' αποκαλυφθεί η αδυναμία της «αγοραίας τάξης», ως οικονομικής οργάνωσης, να παραδώσει τα πολιτικά αγαθά που αυτή η ίδια είχε αρχικά υποσχεθεί, για να δικαιολογήσει την ύπαρξή της.

Προσπάθειες θέβαια για την καταγραφή του τρόπου με τον οποίο εδραιώθηκε, λειτούργησε και αναπτύχθηκε η καπιταλιστική οικονομία, καθώς και το πολιτικό και δικαιοκώ πλαίσιο (ο «αστικός» γενικότερα πολιτισμός) που την περιβάλλει, υπάρχουν

πολλές. Ένα μέρος ωστόσο της πρωτοτυπίας, που εγώ τουλάχιστον διακρίνω σ' αυτό το «έργο» του Τσουκαλά, εντοπίζεται, ανάμεσα στ' άλλα, και στο γεγονός ότι η διερεύνηση επιχειρείται μ' έναν επιτυχημένο συνδυασμό ακαδημαϊκού λόγου και μαρξιστικής λογικής. Έτσι, ενώ η δομή, τα επιχειρήματα και η σύνθεση του έργου (το σενάριο), είναι μαρξιστικής έμπνευσης, ο ιδεοτυπικός και εννοιολογικός του εξοπλισμός (οι ηθοποιοί και ο διάλογος —«οι επικοινωνιακοί συντελεστές», όπως θα έλεγε ο Βέλτσος), προέρχονται από τη φιλελεύθερη (και όχι μόνο) σχολή της κοινωνικής σκέψης. Η νοηματική και μεθοδολογική αυτή σύζευξη, δεν φαίνεται να είναι τυχαία ή καταληκτική, αλλά επίμονη και προθεσιακή. Δεν υπαγορεύτηκε δηλαδή από το είδος των υποθέσεων ή το εύρος των θεμάτων που αναλύονται, ούτε εκκιάστηκε από άλλες ανάγκες ή υποδόριους υπολογισμούς. Υπήρχε αρχική πρόθεση για κάτι τέτοιο, όπως φαίνεται και από τον πρόλογο αυτής της εργασίας, αλλά και από προηγούμενα δείγματα γραφής και στάσης του συγγραφέα.

Από άποψη θεματικής και περιεχομένου, η τελευταία εργασία του Τσουκαλά θα μπορούσε, να θεωρηθεί σαν τρίτη έκδοση «επαυξημένη και συμπληρωμένη» των δυο προηγούμενων εργασιών του: Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος, Κοινωνία και Εργασία. Και οι δύο αυτές δουλειές του —η μια δημοσιεύτηκε το 1981 και η άλλη το 1986— κινούνται σχεδόν στον ίδιο θεματικό χώρο με την τωρινή: απασχόληση, εργασία, εισόδημα, δίκαιο, ιδεολογία, κρατικοί μηχανισμοί, ή επί το απλούστερο, με τη σχέση Κράτους και Κοινωνίας.

Αν όμως στεκόμασταν σ' αυτές μόνο τις ταυτίσεις ή ομοιότητες, θ' αδικούσαμε παράφορα την τελευταία εργασία του Τσουκαλά, η οποία από άποψη φιλοσοφικού στοχασμού και κοινωνιολογικού προβληματισμού, είναι σαφώς πληρέστερη, αν και λίγο πολύ, εξίσου ογκώδης με τις προηγούμενες. Εκεί όμως που τα «Είδωλα Πολιτισμού» οπωσδήποτε διαφέρουν (και υπερτερούν), απ' όλες τις προηγούμενες εργασίες του, είναι η σφαιρικότητα του κοινωνικού προβληματισμού, η πολυεδρικότητα της αναλυτικής προσέγγισης και η αρτιότητα της χρησιμοποιούμενης (τεχνικής) ορολογίας.

Η χαμένη αθωότητα των εννοιολογικών ανιχνεύσεων

Στο τελευταίο αυτό σημείο ο Τσουκαλάς, κατά την άποψή

μου, έχει επιτελέσει έναν πραγματικό άθλο. Κατάφερε να εισάγει μια σειρά από χρήσιμους και ευρηματικούς κοινωνιολογικούς όρους, οι οποίοι θα τύχουν, είμαι βέβαιος, θετικής υποδοχής από τη μεριά των συναδέλφων του, στο χώρο τουλάχιστον της Κοινωνιολογίας. Μερικοί μπορεί να μη συμφωνούν με μια τόσο κατηγορηματική δήλωση. Ίσως θεωρήσουν την καινούργια γλώσσα που εισάγεται, ως *αδυσώπητα τεχνική, έντεχνα θερμπαλιστική, ενοχλητικά επαναλαμβανόμενη, εξοργιστικά αρμονική και κουραστικά τυποποιημένη*. Ακόμη μπορεί να την εξισώσουν με κάποια ιδιοσυγκρασιακή φρασεολογία, ένα προσωπικό λεκτικό ιδίωμα, χωρίς καμιά ιδιαίτερη σημασία ή χρηστικότητα. Από τη δική μου πάντως πλευρά, με το αίσθημα της επιστημολογικής κατωτερότητας που με διακατέχει, όταν βρίσκομαι απέναντι σε περισσότερο παραδοσιακούς επιστημονικούς κλάδους, όπως είναι για παράδειγμα στη χώρα μας η φιλοσοφία ή τα νομικά, θέλω να πιστεύω πως και τίποτε άλλο να μην πρόσφερε η εργασία αυτή του Τσουκαλά (κάτι που ασφαλώς δεν είναι αλήθεια), η ευρηματικότητα και η ακρίβεια των νέων εννοιολογικών κατηγοροποιήσεων, καθώς και ο αριστοτεχνικός τρόπος με τον οποίο προσεγγίζονται, μέσα από αυτές, τα θέματα που μελετά –άσχετα αν κανείς συμφωνεί ή όχι με τα συμπεράσματά του– είναι αρκετός, για να κατατάξει το συγγραφέα ανάμεσα στους *πρωτοπόρους του κλάδου*.

Αυτό το λέω γιατί στη χώρα μας η Κοινωνιολογία, ως ιδιαίτερα οργανωμένος χώρος των κοινωνικών επιστημών, έφτασε με καθυστέρηση μερικών δεκαετιών. Γι' αυτό δεν είναι ν' απορεί κανείς γιατί απουσίαζαν μέχρι τώρα –και για μερικούς κλάδους απουσιάζουν ακόμη– όχι μόνον οι αξιόλογες θεωρητικές προτάσεις, αλλά και η στοιχειώδης ορολογία για μια πρώτη χαρτογράφηση του χώρου που εμπίπτει στη δικαιοδοσία της. Ό,τι υπήρχε μέχρι πολύ πρόσφατα, πάνω στο οποίο στηρίχθηκαν όλοι όσοι ασχολήθηκαν συστηματικότερα με τον κλάδο της Κοινωνιολογίας, ήταν ό,τι είχαν αφήσει μερικοί «εκκεντρικοί» πρωτοπόροι «μικτής επιστημονικής κουλτούρας» (κυρίως νομικής και δικαίου και δευτερευόντως, πολιτειολογίας, φιλοσοφίας και λαογραφίας), από την εποχή του μεσοπόλεμου. Έντονη επίσης υπήρξε η λογοτεχνική και δημοσιογραφική συμβολή στο χώρο, όχι όμως πάντα προς την ορθή κατεύθυνση. Είναι εμφανής συνεπώς σήμερα, η έλλειψη των αναλυτικών και εννοιολογικών εκείνων εργαλείων, που θεωρούνται απαραίτητα για τη διερεύνηση της κοινωνικής πραγματικότητας κι αυτό παρά την πρόσφατη αθρόα εισροή νέων κοινωνιολόγων απ' όλες σχεδόν τις χώρες της Δύσης.

Όπως αντιλαμβάνεται κανείς, το κακό που έχει προκύψει από την έλλειψη εύχρηστων, λειτουργικών κωδίκων επικοινωνίας, δεν αφορά και δεν περιορίζεται μόνο στο χώρο της περιγραφής και ανάλυσης μιας κοινωνικής κατάστασης ή ενός κοινωνικού φαινομένου. Επεκτείνεται πέρα από *τυπολογικές περιγραφές ή υφολογικές επισημάνσεις*. Ξεπερνά δηλαδή τις διαστάσεις της απλής περιγραφής μιας υπό μελέτη κατάστασης. Πάει πέρα από την αφηγηματική καταγραφή ενός κοινωνιολογικού δρώμενου. Επεισέρχεται και επηρεάζει την ουσία των προτάσεων, των υποθέσεων και των στάσεων απέναντι στα ίδια τα φαινόμενα. Κτυπητό παράδειγμα αυτής της εννοιολογικής υποτονικότητας στο χώρο της Κοινωνιολογίας, με σοβαρές ωστόσο επιπτώσεις στους κοινωνιολογικούς προσανατολισμούς, τις πολιτικές ιδεολογίες και τις ευρύτερες κοινωνικές θεωρήσεις των ερευνητών, είναι και τα απλουστευτικά και εξαιρετικά διχοτόμα σχήματα, «δεξιός-αριστερός» ή «συντηρητικός-προοδευτικός».

Τέτοιου είδους σχήματα και κατηγοριοποιήσεις της κοινωνικής και πολιτικής δράσης, «αντιστάσεως μη ούσης», εύκολα υιοθετήθηκαν από την Κοινωνιολογία. Διχοτόμα σχήματα όμως αυτής της μορφής, είναι και πρέπει να παραμείνουν ξένα και από τις προθέσεις της κοινωνικής σκέψης και από τις στοχεύσεις της κοινωνιολογικής έρευνας. Διαφορετικά νοθεύεται η επιστημονική σκέψη και αποπροσανατολίζεται η κοινωνική έρευνα. Στη χώρα μας δυστυχώς δημιουργήθηκαν πολλά στεγανά, χάρις σ' αυτή ακριβώς τη νόθευση. Αυτό δεν επέτρεψε στις όποιες επιστημονικές δυνάμεις του τόπου να συνδιαλλαγούν και να συζητήσουν, ώστε να επεξεργαστούν και να προτείνουν ουσιαστικές λύσεις στα προβλήματα του τόπου. Επεκράτησαν μ' αυτόν τον τρόπο μανιχαϊκά σχήματα και τεχνικές αντιπαραθέσεις. Η Κοινωνιολογία χρωματίστηκε σε «δεξιά» και «αριστερή». Υψώθηκε έτσι ένα αδιαπέραστο τείχος και μια αξεπέραστη διαφορά, που στην ουσία δεν στηριζόταν πάντα σε επιστημολογικές ή μεθοδολογικές διαφορές, ούτε σε θεωρητικά αντίθετες προτάσεις ή έλλογα επιχειρήματα. Απλώς ακολουθούσε τις ιδεολογικές διαιρέσεις του πολιτικού και συχνά του κομματικού, χώρου.

Σ' αυτή την ιδεολογική αντιπαραθήση λοιπόν, που αναπτύχθηκε γρήγορα στους κόλπους της Κοινωνιολογίας (ευκολότερα εδώ και λόγω του αντικειμένου και λόγω της ιδεολογικο-πολιτικής φόρτισης που παρατηρείται σ' αυτή την επιστήμη από τη γένεσή της), παρατάχθηκαν, από τη μια μεριά η «αστική» ή «ακαδημαϊκή» λεγόμενη Κοινωνιολογία, με προεξάρχοντα το λειτουργικό ή συστημικό κοινωνιολογικό λόγο και από την άλλη η μαρξι-

στική ή μαρξίζουσα πολιτική οικονομία. Οι αντιπαραθέσεις μάλιστα αυτές δεν περιορίστηκαν σ' ένα μικρό κύκλο προσώπων. Πήραν ευρύτερες πολιτικές και ιδεολογικές διαστάσεις μέσα και έξω από τον ακαδημαϊκό χώρο. Αποτέλεσμα αυτής της εμπλοκής ήταν η νεοσύστατη, για τα ελληνικά δεδομένα, επιστήμη της Κοινωνιολογίας, να λειτουργεί, από τη μεταπολίτευση κι εδώ, μέσα σ' ένα κλίμα ενός παράλογου επιστημονικού ψυχρού πολέμου, που θύμιζε κοινωνικές αντιπαραθέσεις, άλλων εποχών.

Αυτή η επιστημονικά και ιδεολογικά συγκεχυμένη έως χλώδης κατάσταση, που συνοδεύονταν από μια παρατεταμένη σύγχυση ως προς τα όρια και τα περιθώρια της ελληνικής Κοινωνιολογίας (και ιδιαίτερα ως προς τις επιστημονικές αφετηρίες και τις εξειδικεύσεις των κοινωνιολόγων), δημιούργησε ένα κλίμα αφόρητης μοναξιάς, ανάμεσα σε όσους δεν ήταν διατεθειμένοι να εμπλακούν στα στημένα παιχνίδια των «κακών μαγισσών». Απ' αυτό το κλίμα του τεχνικού διχασμού και της μοναξιάς, που συχνά έπαιρνε υπαρξιακές διαστάσεις για όσους το ζούσαν με ένταση, δεν ήταν δυνατόν να ξεφύγει και ο Τσουκαλάς. Γι' αυτό και δεν είναι τυχαίο, ούτε άσχετο αυτό που θα δηλώσει εξομολογητικά, στον πρόλογο του βιβλίου του: «Προσπάθησα βέβαια να ελέγξω όσο το δυνατόν περισσότερο το λόγο μου που, υπό τις σημερινές συνθήκες, έχει την τάση να ταλαντεύεται ανάμεσα στη διαπραγμάτευση και στην έκρηξη, ανάμεσα στη συμμετοχή και στη βουβαμάρα» (σ. 14). Μόνον αν έχουμε υπόψη μας αυτή τη γενικότερη κοινωνικοπολιτική κατάσταση που επικρατούσε, και επικρατεί ως ένα βαθμό ακόμη σήμερα στο χώρο, ίσως μπορούμε να προσεγγίσουμε στην εσωτερική διαπλοκή του έργου και να διακρίνουμε την προσωπική αγωνία του δημιουργού του, για την οποία θα μιλήσουμε αργότερα.

Στην ιστορία της εξέλιξης της αγοραίας οργάνωσης και του αστικού πολιτισμού, το κύριο θέμα του βιβλίου του Τσουκαλά, δεν υπάρχουν «δεξιόι» και «αριστεροί», με ή χωρίς εισαγωγικά. Κακώς ακούστηκε από κάποιον παρουσιαστή του έργου (στη μάλλον περιττή φιάσα της αγοραίας δημοσιοποίησής του), ότι τάχα το έργο του Τσουκαλά είναι «έργο αριστερό» (όχι αριστερού). Είμαι βέβαιος πως ο Τσουκαλάς δεν θα επεδίωκε έναν τέτοιο χαρακτηρισμό για το έργο του. Απουσιάζουν απ' αυτό, παρόμοιες ερμηνευτικές κατηγορίες, που διαστρεβλώνουν με τρόπο απλοϊκό την ανάλυση και αποπροσανατολίζουν κακόπιστα τον αναγνώστη. Παράλληλα, απουσιάζουν και οι στερεότυπες εννοιολογικές και μεθοδολογικές κατηγορίες, που κατά κόρον συναντά κανείς σε αυστηρά μαρξιστικές αναλύσεις φαινομένων κοινωνι-

κής ανισότητας και καπιταλιστικής αλλοτρίωσης. Εγκαταλείπεται η επιστημολογική, ιδεολογική και μεθοδολογική αναφορά στην «πάλη των τάξεων», ως κινητοποιούσα αρχή και ως αναλυτική πρόταση λειτουργίας, κίνησης, αναπαραγωγής και ερμηνείας των κοινωνικών σχηματισμών.

Στην εργασία του μάλιστα αυτή, ο συγγραφέας δεν αναφέρεται τόσο συχνά, όπως σε προηγούμενες δουλειές του, στο «προλεταριάτο» ή την «άρχουσα τάξη» (βλέπε, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία*, σελ. 19 και 21, αντίστοιχα), στις «άρχουσες ομάδες» (στο ίδιο, σελ. 25), στα «άρχοντα στρώματα» ή στον «καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής» (βλέπε, *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος*, σελ. 36 και 15, αντίστοιχα). Σε γενικές γραμμές θα έλεγα, ότι τόσο η διάκριση ανάμεσα σε «βάση» και «επικοδόμημα», όσο και η έννοια της «ταξικής πάλης», ως κατηγορίες και αναλυτικές μεθοδεύσεις –που έτσι κι αλλιώς δεν είχαν ποτέ συστηματικά χρησιμοποιηθεί από τον Τσουκαλά– δεν αποτελούν κυρίαρχα, ούτε καν εμφανή μεθοδολογικά εργαλεία ανάλυσης. (‘Ολ’ αυτά βέβαια, πέρα από το γενικότερο οργανωτικό σκηνικό που είναι μαρξιστικό, αφού η έρευνα αρχίζει από τις οικονομικές σχέσεις και προοδευτικά επεκτείνεται σε σχέσεις που θα μπορούσαμε ν’ αποκαλέσουμε «υπερδομικές». Είναι ωστόσο αυτό μεθόδευση αποκλειστικά μαρξιστική; Ασφαλώς όχι).

Αντί λοιπόν αυτών των στερεότυπων, εισάγεται μια σειρά από έννοιες και κατηγορίες, που ενώ του απομακρύνουν θα έλεγα, από τον παραδοσιακό (ή όπως αλλιώς) μαρξισμό, δεν τον οδηγούν σε κάποιο είδος κοινωνιολογικού λειτουργισμού. Απαλλαγμένος, όσο αυτό είναι ανθρώπινα μπορετό, από παράφορες ιδεολογικές προκαταλήψεις και από άλογες επιστημολογικές δεσμεύσεις, που κουβαλούν μέσα τους οι στερεοτυπικές και τυποποιημένες αναφορές σε προκατασκευασμένα μεθοδολογικά και εννοιολογικά σχήματα, ο Τσουκαλάς καταφέρνει να χαλκεύσει ένα δικό του λεκτικό ιδίωμα ευρύτατης κοινωνιολογικής εμβέλειας. Αυτό, ας σημειώσουμε εδώ, δεν τον οδηγεί σε καμιά αξιολογική αχρωματοψία της κοινωνικής πραγματικότητας, όπως θα μπορούσαν μερικοί θερμόαιμοι, παρασυρμένοι ίσως από εύχρηστα και ετοιμοπαράδοτα μεθοδολογικά σχήματα, να ισχυριστούν. Αντίθετα μάλιστα. Η κοινωνική σκιαγράφηση που επιχειρείται, παίρνει με τον τρόπο αυτό πολύ πιο έντονα χρώματα. Γίνεται αμεσότερα αντιληπτή, ακριβώς γιατί δεν ακολουθεί τετριμμένες και γι’ αυτό περιοριστικές ή ακόμη και απλοϊκές, συνταγές κοινωνικού προβληματισμού και ανάλυσης.

Για πρώτη ίσως φορά καταγράφονται με τρόπο «αμιγώς» κοι-

ωνιολογικό (αν υποθέσουμε ότι υπάρχει κάτι τέτοιο, όπως τουλάχιστον διατείνεται η ακαδημαϊκή Κοινωνιολογία), όχι μόνο φαινόμενα και διαδικασίες που εντοπίζονται στον κατεξοχή κοινωνιολογικό χώρο, αλλά σχέσεις και καταστάσεις που διεκδικούνται και από άλλες κοινωνικές επιστήμες. Αυτό γίνεται, για παράδειγμα, με τον πολύ επιτυχημένο κοινωνιολογικό προσδιορισμό του οικονομικού όρου της «παραγωγής» (σελ. 108) ή του νομικού όρου της «δωρεάς» (σελ. 170-72).

Η κεντρική ιδέα του βιβλίου

Είπαμε πιο πάνω ότι η εργασία του Τσουκαλά μπορεί να κοιταχτεί από πολλές πλευρές. Να ερμηνευτεί με πολλούς τρόπους. Αυτό έχει την έννοια ότι μέσα σ' αυτή μπορεί κανείς να διακρίνει και να επιλέξει διαφορετικές θεματικές και νοηματικές παραμέτρους, που προσδιορίζουν και δομούν τη σκέψη του. Να σταθεί δηλαδή πάνω σε διάφορα νοηματικά επίπεδα και προβληματισμούς και να στραφεί προς διαφορετικές κατευθύνσεις, αντλώντας στήριξη και επιχειρήματα από διαφορετικές επιστημολογικές πειθαρχίες. Θα μπορούσε, για παράδειγμα, κανείς να δει την εργασία αυτή από τη μεριά του ηθικού μηνύματος που, τότε καλυμμένα και πότε απροκάλυπτα, διαπερνά την κάθε σελίδα του βιβλίου. Κάποιος άλλος να σταθεί στη σχέση Κράτους Δικαίου και Κοινωνικού Κράτους ή στο πολιτικό μήνυμα που φέρνει αυτή η σχέση. Ένας τρίτος να τονίσει τη νομική τυποποίηση ή κατοχύρωση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων και γενικότερα τη δικαιοκρατική υποδομή του σύγχρονου Κράτους, όπως αναλυτικά κι' εκτεταμένα διερευνάται σ' αυτή την εργασία. Ένας τέταρτος θα μπορούσε να την ερμηνεύσει σαν το κύκνειο άσμα μιας εποχής και την ανατολή μιας άλλης.

Έχω τη γνώμη πως ενώ όλ' αυτά υπάρχουν διάχυτα σ' αυτή την εργασία, αυτό που ωστόσο κυριαρχεί είναι η προσπάθεια του δημιουργού της να δώσει απάντηση στο εξής κυρίως ερώτημα: «Με ποίο τρόπο δομείται και πως εξελίσσεται η αγοραία κοινωνική τάξη και η αντίστοιχη πολιτική θέσμιση της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας;». Για ν' απαντήσει στο βασικό αυτό ερώτημα, ο συγγραφέας βασίζεται στις εξής πρωτότυπες υποθέσεις: Δεν είναι ο τρόπος παραγωγής η γενεσιουργός αιτία του φιλελεύθερου καπιταλιστικού κράτους, αλλά τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα αυτά που προϋποθέτουν και δικαιολογούν τη σύνταξη της

πολιτικής εξουσίας. Η κατοχύρωση των ιδιοκτησιακών σχέσεων, είναι η κύρια αιτία της γένεσης και ανάπτυξης του Κράτους Δικαίου. Με την κατασκευή λοιπόν του φιλελεύθερου κράτους, γίνεται δυνατή η κατάδειξη της ιδιοκτησίας σε εξωτερική θεσμική προϋπόθεση, για τη δόμηση και λειτουργία της Πολιτείας.

Ενώ όμως ο φιλελευθερισμός κατάργησε όλες τις άλλες προ-κοινωνικές διαφοροποιήσεις –εξαφανίζοντας τα άνισα δικαιώματα που στηριζόταν σε συνθήκες καταγωγής ή σε εθιμικές κοινωνικές σχέσεις– ταυτόχρονα, όχι μόνο διατήρησε, αλλά και ισχυροποίησε τα άνισα δικαιώματα στην ιδιοκτησία. Βέβαια, κάθε κοινωνικό σύστημα βρίσκει τον τρόπο να κατανέμει τους υλικούς πόρους και τις κοινωνικές αξίες, με βάση κάποια κανονιστική αρχή. Συνεπώς, κάθε «επινεμητικό» σύστημα, στερεί σε μερικούς τη δυνατότητα απόλαυσης των επινεμομένων. Ωστόσο, αυτό που χαρακτηρίζει το φιλελεύθερο σύστημα, δεν είναι η αποστερητική διάσταση της επινεμητικής διαδικασίας, αλλά το γεγονός ότι η ιδιοκτησία είναι αυτή που προ-διαγράφει και προ-δικάζει τον κοινωνικό αποκλεισμό από την πρόσβαση των «άλλων» και μάλιστα με όρους πολιτικά αμετακίνητους. Έτσι, το ειδοποιό στοιχείο που χαρακτηρίζει τη φιλελεύθερη τάξη, είναι ότι η χρήση και η απόλαυση του υλικού κόσμου είναι δυνατή, μόνο με την προϋπόθεση ενός αποκλειστικού και προϋφισταμένου δικαιώματος. Και μ' αυτή την έννοια, το δικαίωμα της ιδιοκτησίας αναγορεύεται σε απόλυτη και απαραβίαστη ελευθερία του αστικού πολιτισμού (σελ. 188).

Στη συνέχεια, το δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας (ως συνιστώσα του συστήματος των ατομικών δικαιωμάτων στη ζωή, στην κίνηση, στη σκέψη και στην επικοινωνία), απολυτοποιεί μια ιστορικά πρωτόφαντη κοινωνική μορφή: «τη μορφή των καταστατικά και αποκλειστικά κυρίαρχων ανταγωνιστικών αγοραίων σχέσεων, στη βάση ενός ήδη οριστικά μοιρασμένου ιδιοκτητικοποιημένου κόσμου πραγμάτων» (σελ. 189). Μέσα σ' αυτά τα βασικά πλαίσια, αναλύονται οι συνθήκες όπου αναπτύσσονται οι συγκεκριμένες κοινωνικές συμπεριφορές, τα κοινωνικά δικαιώματα, ο καταμερισμός των εισοδημάτων, οι καταναλωτικές στρατηγικές, οι κοινωνικές ανισότητες και όλ' αυτά κάτω από την αυστηρή επίβλεψη και έλεγχο του σύγχρονου Κοινωνικού Κράτους.

Ανάμεσα στις βασικές έννοιες με τις οποίες οριοθετούνται, αξιολογούνται και κατατάσσονται τα παραπάνω θέματα (και που πιθανόν μερικές από αυτές να ενδιαφέρουν ιδιαίτερα τους θεωρητικούς της Κοινωνιολογίας, όχι μόνον ως λεκτικές αλλά και ως θεματικές ή θεωρητικές ενότητες, για παραπέρα διερεύνηση),

είναι νομίζω και οι εξής: «επι-βιωτικός ανταγωνισμός», «ατομική επιβιωτική δυνατότητα», «οικουμενικοποίηση του ανταγωνιστικού ορθολογισμού», «φειτοχοποιημένη νομική εκλογίκευση», «σειριακή οργανωμένη εισοδηματική ιεραρχία», «επινεμητική εξουσία ή διαδικασία», «δικαιωματοκρατία», «συμβασιοκεντρική θέσπιση της κοινωνίας», «ονομαστικός εκδημοκρατισμός της κατανάλωσης», «καταναλωτικό συνεχές», «εξαγοραία πολιτική διανομή», «αξιωματικά παραγωγιστική διαδικασία» και άλλα.

Μερικές κριτικές παρατηρήσεις

Η αφηγηματική δυνατότητα του Τσουκαλά είναι δεδομένη. Όπως γνωστές από προηγούμενες εργασίες του είναι η ερευνητική δεξιότητα και η επιστημονική εντιμότητα, με τις οποίες αντιμετωπίζει τα θέματα που μελετά. Κάθε όμως πολυεπίπεδη και πολυεδρική αφήγηση, όπως συνήθως είναι όλες σχεδόν οι ερευνητικές του δουλειές και ασφαλώς η τωρινή, ενώ έχει τα πλεονεκτήματά της, έχει και τους περιορισμούς της. Ένα από τα πλεονεκτήματα είναι ότι στη μεγάλη αφήγηση θίγονται θέματα, γεωγραφικοί τόποι, ιστορικές εποχές, κοινωνικές στιγμές, προσωπικές διαντιδράσεις, με περισσότερη άνεση και ευκολία. Υπάρχει χρόνος και χώρος για σφαιρικότερη, εξονυχιστικότερη ανάλυση του αντικειμένου που μελετάμε. Υπάρχει η δυνατότητα να θίγουν περισσότερες πλευρές, να γίνουν περισσότερες παρατηρήσεις, να παρατεθούν πληρέστερα στοιχεία, να υπάρξει αρτιότερη τεκμηρίωση. Είναι όμως μια επιλογή του συγγραφέα που, ενώ μπορεί από μια μεριά να του παρέχει πλεονεκτήματα, από μια άλλη του δημιουργεί επιπρόσθετες υποχρεώσεις και προβλήματα (διάταξη της ύλης, λεκτική και μεθοδολογική ομοιομορφία, νοηματική συνοχή, θεματική ενότητα, επαναλήψεις κτλ.). Κι αυτά όλα, πέρα από το ότι η μεγάλη έκταση μιας ερευνητικής αφήγησης μπορεί να εκλειφθεί και ως δείγμα αδυναμίας από τη μεριά του ερευνητή, να επιλέξει από το πλήθος των πληροφοριών και των στοιχείων που διαθέτει, ό,τι σχετίζεται άμεσα και οργανικά με το αντικείμενο της μελέτης του. Ασφαλώς δεν είναι αυτή η περίπτωση του Τσουκαλά. Ωστόσο, συχνά έχει κανείς την εντύπωση ότι πολλά από τα στοιχεία που παρατίθενται, με τρόπο καταιγιστικό, θα μπορούσαν να είχαν ειπωθεί με τρόπο «οικονομικότερο».

Υπάρχουν, δηλαδή θεματικές ενότητες, επιχειρήματα και έν-

νοιες (νοηματικά μπλοκ) που επαναλαμβάνονται, σε σημείο που βαραίνουν αδικαιολόγητα την αφήγηση, παρά τη λεκτική ποικιλιομορφία και τη φραστική διαφοροποίηση που συχνά συνοδεύουν την επανάληψη. Αυτή νομίζω είναι η περίπτωση, για παράδειγμα, γύρω από τη συζήτηση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων και της σημασίας τους στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων, στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία. Μετά την εκτενή και εμπεριστατομένη παρουσίασή τους μέχρι τη σελίδα 140, επανέρχονται και πάλι στο προσκήνιο για πολλές ακόμη σελίδες, εκεί ακριβώς που ο συγγραφέας, κατά την άποψή μου, είχε ήδη στερεώσει τη θέση του και είχε εξαντλήσει τα επιχειρήματά του. Αυτή η επιλογή όμως, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί, είναι θέμα υποκειμενικό, εξαρτάται δηλαδή από τη σημασία που ο αφηγητής δίνει στο θέμα.

Ακόμη, ο προσεκτικός αναγνώστης δεν θα παραλείψει να διαπιστώσει μια νομική προκατάληψη στην όλη προσέγγιση του θέματος. Κάπου έχει την αίσθηση κανείς, ότι ολόκληρο το σύγχρονο κοινωνικό οικοδόμημα που παρουσιάζεται μπροστά στα μάτια του, δεν είναι τίποτε άλλο, παρά ένα νομικό κατασκεύασμα. Όσοι συμμετέχουν σ' αυτό, κατέχουν μια νομικά συγκεκριμένη θέση, χωρίς να μπορούν να κινηθούν αυτόνομα, ούτε προς τα μπρος, ούτε προς τα πίσω. Αν μάλιστα αυτό συνδυαστεί και με την ολοφάνερη προκατάληψη του συγγραφέα για συνθήκες, σχέσεις και μηχανισμούς που αφορούν την πολιτική εξουσία, είτε με τη μορφή του Κράτους Δικαίου, είτε με τη μορφή του Κοινωνικού Κράτους, τότε βρισκόμαστε μπροστά σε μια κοινωνία από την οποία το άτομο έχει σχεδόν εξαφανιστεί. Στην καλύτερη περίπτωση, το κοινωνικό υποκείμενο μετατρέπεται σε λογιστική κατηγορία, με τυπικά ιδιοκτησιακά δικαιώματα, αλλά και με άτυπες αγοραίες δεσμεύσεις.

Απασχολημένος, θα 'λεγε κανείς, με τον αγοραία θεσμημένο δημόσιο χώρο, ο συγγραφέας φαίνεται, χωρίς αυτή ουσιαστικά να είναι η πρόθεσή του, να υποτιμά ή να υποβαθμίζει το *βιόκοσμο* της ατομικής δράσης, με την χαμπερμασιανή έννοια του όρου, τον υπόλοιπο *εξαγοραίο* κοινωνικό χώρο, με τη δική του ορολογία, μέσα στον οποίο με τη μια ή την άλλη μορφή, το άτομο επιδιώκει ή αφήνεται να ζει. Μ' αυτό τον τρόπο η αγοραία τάξη, που θα μπορούσαμε να την παραλληλίσουμε με την *ενσωματιστική λογική του συστήματος*, εξαφανίζει την επικοινωνιακή δράση των υποκειμένων. Η *κοινωνική ενσωμάτωση* μ' αυτό τον τρόπο, υποκύπτει στη *συστημική ενσωμάτωση*. Γι' αυτό εξάλλου και πουθενά στην αφήγησή του, δεν συναντάμε την έννοια των

νέων κοινωνικών κινημάτων (φεμινιστικό, ομοφυλόφιλων, οικολόγων, καταναλωτών). Τα νέα αυτά κινήματα σήμερα, περισσότερο ίσως από κάθε άλλη φορά μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με τρόπο δυναμικό και συχνά οργανωμένο, καταφέρνουν να σπάσουν τον κλοιό της απομόνωσης, της παράδοσης, της ισοπέδωσης και του συμβιβασμού, που επιβάλλουν οι αγοραίες δεσμεύσεις, για να διαμαρτυρηθούν ή ακόμη και ν' απειλήσουν δυναμικά θεμελιακές αρχές και καίρια στηρίγματα του συστήματος.

Το ελεγκτικό και «επινεμητικό» πλέγμα που εξυφαίνεται για να συλλάβει ο συγγραφέας την κοινωνική πράξη, γίνεται τόσο πυκνό κι αδιαπέραστο, ώστε κάθε εθελοντική δράση να εμφανίζεται καταδικασμένη εκ των προτέρων, να πνιγεί μέσα στα ίδια της τα δικαιώματα. Οι μηχανισμοί της αγοράς έχουν παγιώσει όλα τα δίκτυα της αλληλόδρασης πίσω από την πλάτη των συμμετεχόντων. Στην ελεύθερα θεσμημένη ανελευθερία του αγοραίου συστήματος, αυτό που επιτρέπεται στο άτομο να κάνει, είναι απλώς να σκέπτεται, να κατανοεί και να καταναλώνει. Έχει κανείς την εντύπωση, έτσι όπως περιγράφεται η θεσμημένη από την αγορά οργάνωση ατομική δράση, ότι το άτομο βαδίζει πάνω σε κινούμενη άμμο. Το μόνο που επιτρέπουν οι ίδιες οι κινήσεις του να κάνει, είναι να μπει βαθύτερα στο τέλμα.

Η αγωνία του δημιουργού και το αδιέξοδο

Η τελική λοιπόν εντύπωση που κυριαρχεί στον αναγνώστη, ύστερα από μια προσεκτική ανάγνωσή των «Ειδώλων», είναι ότι στο αγοραίο σύστημα –που πάνω απ' όλα είναι σύστημα οικονομικό– αποδίδονται απόλυτες και τελεσίδικες εξουσίες. Όλα ορίζονται, προσδιορίζονται, καθορίζονται από αυτό, με τρόπο αδιάφανο, υποχθόνιο, οριστικό. Οι τυχόν εξωαγοραίες σχέσεις ανάμεσα σε υποκείμενα και ομάδες, υπάρχουν μόνο για να προσδιορίζουν και να εδραιώνουν την αγοραία ρύθμιση, η οποία είναι «κυρίαρχη... απόλυτη και αποκλειστική, μέσα στα δεδομένα καταστατικά της όρια» (σελ. 481). Μέσα στα όρια αυτής της αυτορρυθμιζόμενης οργάνωσης, η πολιτική εξουσία εντάσσεται σχεδόν αυτόματα κι αρμονικά, αρκούμενη στο ρόλο του απλού διαμεσολαβητή. Η θέση του Κράτους, του συγκεκριμένου αστικού Κράτους, εξασθενεί όχι μόνο σε σχέση με τη διαδικασία της παραγωγής, αλλά και σε σχέση με τη διαδικασία της διανομής (της «επινεμητικής διαδικασίας»), έναν χώρο στον οποίο το σύγχρονο Κοι-

νωνικό Κράτος υποτίθεται ότι έχει το πάνω χέρι. «Οποιοδήποτε Κοινωνικό Κράτος», θα πει, «δικαιούται απλώς να διορθώνει τη διανομή, παρέχοντας ορισμένους και πεπερασμένους νέους τίτλους και νέα δικαιώματα, που όμως υλοποιούνται όχι μόνο στο πλαίσιο μιας αμετακίνητα ατομοκεντρικής καταστατικής δομής, αλλά και ως έννομη συνέχεια μιας αμετακίνητης και κατ' αρχήν οριστικής και ανεπανάληπτης πρώτης διανομής» (σελ. 474). Η πρώτη αυτή διανομή είναι της αποκλειστικής και τελεσίδικης αρμοδιότητας και δικαιοδοσίας του συστήματος της αγοράς. Πόσοι όμως είναι σήμερα διατεθειμένοι, σε οποιοδήποτε ιδεολογικό στρατόπεδο κι αν ανήκουν, να δεχτούν αυτή την απλώς μηχανιστική, μέχρι αθωότητας, παρέμβαση του Κράτους;

Μέσα σ' αυτά λοιπόν τα πολύ περιοριστικά πλαίσια, η ατομική δράση περιορίζεται απελπιστικά. Γι' αυτό και δεν είναι παράξενο, όπως σημειώσαμε και στην αρχή αυτού του σημειώματος, ότι η στάση του Τσουκαλά απέναντι στις σύγχρονες εξελίξεις και στις δυνατότητες του ατόμου ν' αντισταθεί «στη λογοκρατούμενη διαχείριση του παράλογου», χαρακτηρίζεται από ασυγκράτητη απαισιοδοξία. Λείπουν σήμερα οι προϋποθέσεις για οποιαδήποτε οργανωμένη κοινωνική αντίσταση, θ' αποφανθεί. Παρά την ατομικότητα των δικαιωμάτων και τον κατακερματισμό τους, ή μάλλον γι' αυτό, ο δημόσιος χώρος έχει μαζοποιηθεί. Δεν βλέπει τίποτε που να μπορεί να ξεπηδήσει, επαναστατικά ή εξελικτικά, μέσα από τη θεσμημένη πολιτική συνθήκη της σύγχρονης «αγορακρατούμενης», καταναλωτικής κοινωνίας. Τίποτε που να μπορεί να προκύψει από την αστική λογική. Η φιλελεύθερη πολιτική εμφανίζεται αλυσιτελώς διαμεσολαθητική, ανάμεσα σε άνισους κοινωνικούς εταίρους. Το Κράτος Δικαίου και το Κοινωνικό Κράτος, ευνοούν αντιθετικές και ετερόνομες παρεμβάσεις. Τα αστικά δικαιώματα ενεργούν σαν δεσμευτικές συνθήκες της ατομικότητας. Η αγοραία τάξη παρουσιάζεται σαν ενδημικά ανισομερής και επινεμητικά άδικη. Μερικές φορές, η απαισιοδοξία του συγγραφέα, εγγίζει τα όρια της απόγνωσης. Αυτό τον οδηγεί σε απελπιστικά συμπεράσματα, όταν για παράδειγμα, στις τελευταίες σελίδες του βιβλίου του, θα διατυπώσει την άποψη, ότι η αντιεξουσιαστική ρητορεία του τέλους της δεκαετίας του '60, που είχε τότε χαιρετιστεί ως πρώτη έκφραση μιας αντιστασιακής κοινωνικής βούλησης, «... υπήρξε επίσης, ίσως και η τελευταία έναρθη συλλογική εξέγερση ενάντια στη δεσμευτική λογική του συστήματος...» (σελ. 593). Αν αυτό δεν είναι κατάμαυρη απαισιοδοξία για την ανθρώπινη συνθήκη, τότε δεν ξέρω πως αλλοιώς θα μπορούσε να χαρακτηριστεί.

Μ' αυτές τις ζοφερές διαπιστώσεις, δεν πρέπει ν' απορεί κανείς γιατί απουσιάζει, σκανδαλωδώς θα έλεγα, από το λεξιλόγιό του η έννοια της Δημοκρατίας, ως αυτοσκοπός και πολιτιστική αυταξία, ως ιδανικό και τρόπος ζωής. Τα είδωλα της «ελευθερίας», της «ισότητας» και της «αδελφότητας», όπως προβάλλονται θεσμικά και συνειδησιακά, επισκιάζουν και τελικά εξαφανίζουν την πολιτισμική και κοινωνική εικόνα της δημοκρατικής κοινωνίας. Η Δημοκρατία δεν υπάρχει πουθενά, ούτε ως πολιτειακή δομή, ούτε ως κοινωνικό σύστημα, ούτε ως οργανωτικό εργαλείο, ούτε ως αξιακό ιδανικό. Έτσι όμως, παρακάμπτεται μια σημαντική ιδεολογική και οργανωτική οριοθέτηση, για την αναζήτηση της ανθρώπινης λογικότητας και της κοινωνικής συλλογικότητας. Όταν συμβεί αυτό, τουλάχιστον στο επίπεδο της κοινωνικής συμπεριφοράς και της πολιτικής οργάνωσης, τότε η απαισιοδοξία για τη δυνατότητα εκλογίκευσης της ατομικής δράσης και της ιστορικής πορείας της ανθρώπινης κοινωνίας είναι όχι μόνο δεδομένη, αλλά και μετατρέπεται σε αφόρητη αγωνία για την ίδια την κοινωνική ύπαρξη του ανθρώπου.

Αυτή η *στοχαστική αγωνία*, έχω την εντύπωση, είναι βασικό στοιχείο που διαπερνά ολόκληρη τη σκέψη του Τσουκαλά, όπως αυτή αναδύεται μέσα από την έντυπη κατάθεσή του. Αυτό είναι φυσικό επακόλουθο, αν σκεφτεί κανείς τις ιδεολογικές δουλειές, τις πολιτικές επιλογές και τις πνευματικές επιρροές που διαμορφώνουν το κοσμοείδωλο και προσανατολίζουν τη στάση του στοχαστή απέναντι στην πορεία της ιστορίας. Έτσι, παρά τις μεθοδολογικές παραχωρήσεις και τους εννοιολογικούς συμβιβασμούς που αποτολμά ο Τσουκαλάς, σ' ένα δευτερεύον ιδεολογικό και αναλυτικό επίπεδο, εξακολουθεί να παραμένει προσηλωμένος στο «αισιόδοξο και ανυπότακτο μήνυμα του Μαρξ». Επιμένει να πιστεύει στην αναγκαιότητα «της αναστροφής της ιστορικής δυναμικής». Την αναστροφή όμως αυτή δεν την περιμένει πια να έρθει, όπως κάθε καλός μαρξιστής, μέσα από την ταξική σύγκρουση και την αναπόφευκτη νίκη του προλεταριάτου. Ούτε τη βλέπει να έρχεται μέσα από την οποιαδήποτε αναδόμηση του συστήματος παραγωγής και των αντίστοιχων παραγωγικών σχέσεων: «Καμμία μεταβολή στο παραγωγικό σύστημα δεν είναι λυσιτελής...», θα παραδεχτεί. «Η ειδωλολατρική προσήλωση στην παραγωγή, στις παραγωγικές δυνάμεις και στις παραγωγικές σχέσεις ως αυτόδηλων προσδιοριστικών παραγόντων κάθε κοινωνικής εξέλιξης, μπορεί και πρέπει να απομυθοποιηθεί» (σελ. 594).

Όταν απορριφθεί όμως αυτή η κεντρική ιδέα, ο πυρήνας του

θεωρητικού σχήματος από το μαρξιστικό πρόταγμα, τότε τι απομένει από τη μαρξιστική πρόταση; Δεν θα πρέπει στην περίπτωση αυτή να αναπροσδιοριστούν και τα μέσα και οι στόχοι της ανθρώπινης παρέμβασης για την αναστροφή της ιστορικής δυναμικής; Έχουμε τότε, κάτω από αυτές τις συνθήκες, την πολυτέλεια ν' απορρίψουμε την εξελικτική πρόταση, τουλάχιστον μεσοπρόθεσμα, που στηρίζεται στο απαύγασμα των ιδεών της παλιάς Γαλλικής Επανάστασης; Έχουμε δηλαδή σήμερα το δικαίωμα ν' αποκλείσουμε τη δυνατότητα στη Δημοκρατία, όπως αυτή εξελίσσεται μέσα στις σύγχρονες κοινωνίες της Δύσης (ως κοινοβουλευτική, ως φιλελεύθερη, ως σοσιαλιστική) να μπορεί να γίνει ιμάντας μετεξέλιξης ή συνδυετικός κρίκος ανάμεσα στον κόσμο που φεύγει και στον κόσμο που έρχεται –τη στιγμή μάλιστα που καταρρέουν μπροστά στα μάτια μας, με τρόπο απίστευτα δραματικό, κοινωνίες που την καταπολέμησαν ή θέλησαν να την προσπεράσουν;

Αν γίνει αυτό, τότε εξηγείται η αμηχανία, ακόμη και η αγωνία αυτών που επιμένουν ν' αντιπαραθέτουν στον «πονηρεμένο» δήθεν Toqueville, τον «αφελή» δήθεν Marx. Όλοι μας όμως τώρα ξέρουμε ότι ούτε ο Marx ήταν «αφελής», ούτε ο Toqueville «πονηρεμένος». Αφελείς ή πονηρεμένοι είναι μόνον αυτοί που θέλουν να χωρίσουν τεχνικά τον κόσμο στα δύο. Η αγωνία του Τσουκαλά κατά τη γνώμη μου είναι μεγάλη, γιατί δεν θέλει να συμβιβαστεί, ούτε με την «πονηρία» ούτε με την «αφέλεια».

Το μοντέρνο και το μεταμοντέρνο

Αλλά μια και πιο πάνω αναφερθήκαμε σε αναντιστοιχίες και επειδή κατατάξαμε το αφηγηματικό κείμενο των «Ειδώλων», ανάμεσα στ' άλλα και στο χώρο της Κοινωνικής Φιλοσοφίας, θα ήθελα να παρατηρήσω και το εξής: Το πρόβλημα που πηγάζει από το τρίπτυχο «ελευθερία - ισότητα - αδελφότητα» και που λειτουργεί ως θέμα και βασική αναφορά του κειμένου (τουλάχιστον προθεσιακά), αποτελεί στο σύνολό του μια «μοντέρνα» ιδεοληπτική και αξιακή προβληματική. Η λύση στο πρόβλημα που προτείνεται από το συγγραφέα, με βάση την «ατομική ηθική και αισθητική», σαν αντίσταση «κατά της λογοκρατούμενης διαχείρισης του παράλογου» (σελ. 595), είναι μια κατ' εξοχή «μεταμοντέρνα» υποθήκη. Ανάμεσα στο πρόβλημα και τη λύση, μεσολαβούν μια σειρά από καίρια ερωτήματα, όπως: «Τέλος της Ιστο-

ρίας;», «“Αποσυγκρότηση” (“αποδόμηση”) ή “συγκρότηση” (“αναδόμηση”) του συλλογικού και του ολικού;», «Ανεξαρτησία ως μια και αδιαίρετη (“μοντέρνα” σκέψη) ή ανεξαρτησία σε όλα τα επίπεδα (“μεταμοντέρνα” σκέψη);». Απαντήσεις σε τέτοιου είδους ερωτήματα διαφοροποιούν σε μεγάλο βαθμό αντιλήψεις, θεωρίες και πρακτικές, με τα οποία αντιμετωπίζουμε και διερευνούμε τη σύσταση, τη λειτουργία και το μετασχηματισμό των ολικών κοινωνιών. Το αν τώρα η εργασία αυτή του Τσουκαλά μπορεί να ενταχθεί στο ένα ή στο άλλο «είδος» προβληματισμού, είναι ένα θέμα που δεν μπορεί να συζητηθεί εδώ. Ωστόσο το αναφέρω, γιατί πιστεύω πως η μορφή, το ύφος και η πρόταση αυτού του αφηγηματικού κειμένου, θα δώσει οπωσδήποτε την ευκαιρία και για τέτοιου είδους σκέψεις και προβληματισμούς.

Θα ήθελα τέλος να κλείσω αυτή τη σύντομη και γι' αυτό ατελή ή ακόμη και παραπειστική απόπειρα κατανόησης της σημαντικής πνευματικής αυτής κατάθεσης, χωρίς αναφορές σε μικρά και τετριμένα. Ωστόσο είμαι υποχρεωμένος να μπω σε μια τέτοια συζήτηση γιατί, όπως είπα και παραπάνω, το βιβλίο αυτό του Τσουκαλά, πιστεύω πως έχει όλα τα εχέγγυα να γίνει ορόσημο και σημείο αναφοράς, πρόκληση και αφορμή γι' ανταλλαγή ιδεών, επιβεβαίωση θέσεων και αναθεώρηση υποθέσεων, ανάμεσα σε μια μεγάλη μερίδα, νέων ιδιαίτερα, Ελλήνων επιστημόνων, που καλλιεργούν τα ίδια χωράφια μ' αυτά του συγγραφέα. Με λύπη μου δηλαδή διαπιστώνω ότι επαναλαμβάνεται αυτό που μέχρι πρόσφατα, ίσως δικαιολογημένα, ήταν ο κανόνας σε παρόμοιες περιπτώσεις: αναφορές σε κάθε είδους γνωστούς και αγνώστους «αλλοδαπούς» συγγραφείς. (Καταγραφή ασφαλώς χρήσιμη και απαραίτητη, αφού το πνεύμα και οι ιδέες δεν έχουν διαβατήριο). Παράλληλα όμως και απουσία κάθε αναφοράς σε Έλληνες συγγραφείς και διανοητές που έχουν δουλέψει πάνω σε ίδια ή παρόμοια θέματα. Καταντήσαμε έτσι να ζούμε βίους παράλληλους και μηδέποτε συναντόμενους. Αποτέλεσμα; Επιστημονικός απομονωτισμός, πνευματικός ελιτισμός, συντεχνιακός ολοκληρωτισμός, ακαδημαϊκός φατριασμός.

Ιδεολογικά ρεύματα, θεωρητικές συνθέσεις και μεθοδολογικές τεχνολογίες που εισβάλουν στη χώρα μας από το εξωτερικό, μέσα κυρίως από τις πολιτιστικές, επιστημονικές και ακαδημαϊκές διασυνδέσεις των μεμονωμένων ερευνητών, δεν έχουν την ευκαιρία να διασταυρωθούν με την ντόπια πνευματική παραγωγή. Παραμένουν, ξόανα, είδωλα και ταμπού. Όλα μένουν στην επιφάνεια ή αιωρούνται. Αυτό οφείλεται κυρίως σ' αυτή την έλλειψη επικοινωνίας, που είναι κάθετη και μονόδρομη. Ενώ υπάρ-

χει καταιγισμός ιδεών και πληροφοριών, δεν υπάρχει κυκλοφορία. Ο καθένας μας καταλήγει να μιλάει τη δική του γλώσσα. Διατηρεί και εφαρμόζει τη δική του επιστημονική δεοντολογία. Αγνοεί και καμιά φορά υποτιμά, επιδεικτικά, τα όποια πνευματικά επιτεύγματα των Ελλήνων συναδέλφων. Γι' αυτό και παρά την πολυφωνία, σ' όλους σχεδόν τους χώρους, δεν υπάρχει συνενόηση.

Έτσι, δεν μπορώ ν' αφήσω ασχολίαστο το γεγονός ότι, στο βιβλίο του Τσουκαλά, ενώ υπάρχει πληθώρα αναφορών στην αγγλοσαξονική κυρίως γραμματεία, απουσιάζουν κτυπητά αναφορές σε εργασίες «ιθαγενών» στοχαστών και επιστημόνων, με παράλληλο, αν όχι κι ομοούσιο προς το δικό του, προβληματισμό. Έχω σημειώσει μόνο πέντε ή έξη τέτοιες αναφορές στο βιβλίο του, από τις δεκάδες αξιόλογων μελετών που έχουν δει το φως της δημοσιότητας τα τελευταία χρόνια και οι οποίες θα μπορούσαν, τουλάχιστον να είχαν απλώς μνημονευθεί. Αναγνωρίζω βέβαια το αναφαίρετο δικαίωμα του κάθε ερευνητή να θέτει ο ίδιος τα κριτήρια τέτοιων αναφορών. Θα περίμενε ωστόσο κανείς αυτή τη σκόπιμη, αν όχι απολύτως αναγκαία επιστημολογικά χειρονομία, από μια πνευματική παρέμβαση που, αποτυπωμένη στα ελληνικά, διεκδικεί, *όπως κατά τη γνώμη μου της αρμόζει, μια περίοπτη θέση στο χώρο της Ελληνικής Κοινωνιολογίας.*

